

De tyske staters udenrigspolitik 1859-1864 og Slesvig-Holsten

Historie/Jyske Samlinger, Bind Ny række, 17 (1987)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/ho/ho_nrk_0017-PDF/ho_nrk_0017_75949.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=75949>

pdf genereret den : 28/5-2008

De tyske staters udenrigspolitik 1859-1864 og Slesvig-Holsten

En fodnote til »Helstatens Fald«

Af Niels Amstrup

Det slesvig-holstenske spørgsmål var fra 1857 dominerende i dansk udenrigspolitik. For de tyske stater var Slesvig-Holsten derimod kun ét af flere problemer. I modsætningen mellem Preussen og Østrig var to andre spørgsmål væsentlige. Det første var Det tyske Forbund, hvor Preussen krævede ligeberettigelse med Østrig, og det andet Zollverein, som Østrig ønskede at blive medlem af. Preussens handelstraktat 2. august 1862 med Frankrig var i den forbindelse et afgørende skridt. Artiklen beskriver striden omkring disse to spørgsmål og dens indflydelse på holdningerne til det slesvig-holstenske spørgsmål.

Erik Møller behandler i *Helstatens Fald* meget detaljeret udviklingen af det slesvig-holstenske spørgsmål fra 1851/52 til 1864. »Parterne« i dette spørgsmål var på den ene side Danmark og på den anden side Preussen, Østrig og Det tyske Forbund. For Danmark var Slesvig-Holsten naturligvis det helt dominerende problem, men hvilken rolle spillede dette spørgsmål i de tyske staters udenrigspolitik? Det beskæftiger Erik Møller sig ikke – eller kun meget lidt – med, og han kommer derfor ikke nærmere ind på, hvilke andre problemer der kan have påvirket deres holdning i det slesvig-holstenske spørgsmål.

Allerede en ganske lille sag vidner herom. Spørgsmålet om de holstenske stænders ret til udtalelse vedrørende fællesforfatningen af 2. oktober 1855 var i oktober 1857 af Preussen og Østrig blevet forelagt Det tyske Forbund, der i en beslutning af 11. februar 1858 som sin opfattelse havde fastslået ugyldigheden af fællesforfatningen for Holstens vedkommende. Den danske svarnote af 26. marts behandledes i Forbundsforsamlingen d. 29. april. Erik Møller oplyser¹, at der forelå en flertals- og en mindretalsindstilling fra det udvalg, der havde forbehandlet spørgsmålet. Han ser

1. Erik Møller: *Helstatens Fald*. 1, Kbh. 1958, s. 259. Reprint Kbh. 1974. Erik Møllers fremstilling har trods sit omfang ikke ganske erstattet Neergaards ældre redegørelse. Niels Neergaard: *Under Junigrundloven*. 2, 1-2, Kbh. 1916. Reprint Kbh. 1973.

det mere aggressive eller kritiske mindretalsforslag som et udtryk for, at »Popularitetsjagten (var) begyndt i Tyskland«.

Derimod fortæller han ikke, at Østrig var leder af flertallets ret moderate indstilling, mens mindretallets leder var Preussen. Årsagen til Preussens mere stejle holdning fremgår klart af indberetningerne fra Preussens delegerede ved Forbundsforsamlingen, som i øvrigt var Otto von Bismarck. Han mente, at der var en forhåndsforståelse mellem den østrigske og danske regering, og at den østrigske regering med andre ord havde en meget tvetydig holdning i spørgsmålet. Han kom også ind på den offentlige mening, men uden antydning af »popularitetsjagt«, idet han anbefalede²,

dass wir uns nämlich der Holsteinschen Sache nur insofern annehmen, als die Rücksicht auf die öffentliche Meinung und das Bedürfniss, der anderen Grossmacht keinen Vorsprung in derselben zu lassen, es gebieterisch verlangen.

Preussens stilling var således mindre bestemt af det holstenske spørgsmål som sådant end af rent forbundspolitiske hensyn, specielt forholdet til Østrig.

Formålet med denne artikel er at belyse de udenrigspolitiske problemer, der stod på de tyske staters »dagsorden«. De kan opdeles i to grupper, nemlig for det første de inter-tyske problemer og for det andet de tyske staters forhold til andre europæiske stater. Opdelingen er rent analytisk, idet der selvsagt er en nær sammenhæng mellem dem.

Med hensyn til de inter-tyske problemer er modsætningen mellem Preussen og Østrig det helt dominerende. Den kommer til udtryk på to forskellige »scener«, nemlig for det første Det tyske Forbund og for det andet Zollverein.

Hvad angår forholdet til andre europæiske magter er Napoleon 3.s Frankrig nok den vigtigste faktor. Standardværket er stadig et arbejde af W. E. Mosse fra 1958, der dog netop med hensyn til Frankrig måske ikke er helt dækkende³. På dansk er de europæiske problemer for nogle år

2. Indberetning 11.4.58. R. von Poschinger: *Preussen im Bundestag 1851 bis 1859*. 3. Leipzig 1882, nr. 142. »At vi kun går ind i det holstenske spørgsmål så langt, som hensynet til den offentlige mening og nødvendigheden af ikke at give den anden stormagt (d.e. Østrig) et fortrin i denne sag gør det absolut nødvendigt«. Som her gives der også i det følgende en oversættelse af fremmedsprogede citater i de tilhørende noter.

3. W. E. Mosse: *The European Powers and the German Question 1848-71, with special Reference to England and Russia*. Cambridge 1958. Frankrigs rolle er behandlet i Rudolf Buchner: *Die deutsch-französische Tragödie 1848-1864. Politische Beziehungen und psychologisches Verhältnis*. Würzburg 1965.

siden blevet udførligt behandlet af Poul von Linstow i en artikel i *Historisk Tidsskrift*⁴, »Bismarck, Europa og Slesvig-Holsten 1862-1866«. Som titlen angiver tager Linstow udgangspunkt i året 1862, øjensynlig ud fra den antagelse, at Bismarcks overtagelse af ministerpræsident-posten i Preussen (og kort efter også posten som udenrigsminister) betegnede et brud med den tidligere politik. Det spørgsmål bliver der anledning til at komme ind på senere. Derimod kommer Linstow mindre ind på de inter-tyske problemer, og han udelader explicit de handelspolitiske spørgsmål. Disse inter-tyske problemer vil blive taget op her, mens til gengæld de europæiske problemer vil få en mere beskeden plads.

Nogle bemærkninger om kildegrundlaget for den efterfølgende fremstilling er nødvendig. Der findes to grundlæggende kildeudgaver. Den første, udgivet af Heinrich von Srbik, omhandler Østrigs tyske politik fra 1859 til 1866⁵. Srbik gør udtrykkelig opmærksom på, at han i sit kildeudvalg ikke har kunnet tage større hensyn til det slesvig-holstenske spørgsmål før i 1863. Han har også udeladt spørgsmålet om Østrig og Zollverein, og han henviser her til et grundlæggende værk af Eugen Franz, der omtales nedenfor. Srbiks udgivelse dækker i øvrigt, som titlen angiver, kun Østrigs tyske politik og ikke forholdet til andre stater.

Den anden kildeudgave omhandler Preussens udenrigspolitik fra 1858 til 1871⁶. Det er en udgave med meget ambitiøse mål, idet den medtager dokumenter fra andre staters arkiver, hvad der er nyttigt, men på den anden side ikke letter benyttelsen. Udgivelsen påbegyndtes 1932 af Historische Reichskommission, og blev efter den nazistiske magtovertagelse overdraget Walter Frank's Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands. Bortset fra fraser om Bismarcks betydning har dette dog næppe påvirket udgivelseskriterierne. Men udgivelsen har ikke samme enhedspræg som Srbiks kildeudgivelse, dels fordi der er forskellige redaktører på de enkelte bind, og dels fordi udgivelsen strakte sig over mange år (for perioden 1858-1864 således fra 1932 til 1945) og i øvrigt stadig ikke er afsluttet. Også i denne kildeudgave udelades stort set de handelspolitiske problemer, igen med henvisning til Eugen Franz' værk.

Udgaven af Bismarcks samlede værker er kun blevet benyttet i meget

4. Poul von Linstow: Bismarck, Europa og Slesvig-Holsten 1862-1866. – *Historisk Tidsskrift*, 78, 1978, s. 389-436.

5. Heinrich von Srbik: *Quellen zur deutschen Politik Österreichs*. 1-5, Oldenburg 1934-38. Reprint Osnabrück 1967. I det følgende forkortet SrQ.

6. *Die auswärtige Politik Preussens 1858-1871. Diplomatische Aktenstücke*. Her er benyttet bd. 1-4, udg. af E. Brandenburg, A. O. Meyer m.fl., Oldenburg 1932-1945. I det følgende anvendes forkortelsen APP.

begrænset omfang. Grunden hertil er, at alene de samtidige breve, instruktioner og noter fra Bismarck som ministerpræsident og udenrigsminister er anvendt, og dette materiale er i stor udstrækning også trykt i kildeudgaven om preussisk udenrigspolitik.

Om de handelspolitiske spørgsmål henvises man som nævnt til at benytte Eugen Franz⁷. På sin side fremhæver denne i sit forord, at der her og der måske kan tilføjes noget til hans fremstilling, men at der dog næppe kan siges *væsentligt* mere om emnet. Ud fra et formelt kildekritisk synspunkt er det selvfølgelig betænkeligt at anvende en historisk analyse som kildegrundlag. Der er i det følgende – som en delvis løsning på problemet – søgt en sontring mellem Franz som kilde og Franz som analytiker, men sontringen er sommetider lidt kunstig og derfor ikke opretholdt hele vejen igennem.

Endelig skal det nævnes, at en række i samtiden offentliggjorte aktstykker er udgivet i *Das Staatsarchiv*, som begyndte at udkomme i 1861⁸.

Derudover er der publiceret en mængde undersøgelser, strækkende sig fra Heinrich von Sybel: *Die Begründung des Deutschen Reiches durch Wilhelm I*, 1-7, 1889-1894 til dagen i dag. Dette uhyre omfattende materiale er kun i beskedent omfang benyttet i denne artikel, der som titlen angiver, er en slags »fodnote«, hvor nogle problemer, som Erik Møller ikke rigtig er kommet ind på, skal trækkes frem. Enkelte synspunkter vedrørende forskningssituationen skal dog nævnes.

Allerførst må det påpeges, at den periode, som vi her beskæftiger os med, er en del af »Reichsgründung« og herunder som et afgørende problem har Otto von Bismarcks rolle som preussisk ministerpræsident og udenrigsminister fra efteråret 1862. Studiet af det andet tyske kejserriges grundlæggelse var meget længe helt domineret af preussiske synspunkter, det var om man vil »sejrherr«, der skrev historien. Det er interessant at bemærke, at selv da der i Den tyske Forbundsrepublik fremkom en omvurdering af Bismarck's betydning, fastholdtes det berettigede i Preussens reaktion mod østrigske »trusler« og pressioener. Dette er således meget tydeligt i Helmut Böhmes værk fra 1966, som ellers er stærkt kritisk over for Bismarck⁹.

7. Eugen Franz: *Der Entscheidungskampf um die wirtschaftspolitische Führung Deutschlands (1856-1867)*. (Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte, 12). München 1933. Reprint Aalen 1973. I det følgende forkortet Franz.

8. *Das Staatsarchiv. Sammlung der officiellen Actenstücke zur Geschichte der Gegenwart*. Herausgegeben von Ludwig Karl Aegidi und Alfred Klauhold. 1861 ff. Her er benyttet bd. 1-9, Hamburg 1861-1865.

9. Helmut Böhme: *Deutschlands Weg zur Grossmacht. Studien zum Verhältnis von Wirtschaft und Staat während der Reichsgründungszeit 1848-1881*. Köln und Berlin 1966.

Fra østrigsk side blev et første, mere omfattende »svar« på den lilletyske forskning et stort værk af Srbik¹⁰. I sin noget svulstige, stortyske eller altsyske stil er værket i dag ikke indbydende læsning, og P. R. Sweet har vel ret i, at¹¹

his synthesis interests us not so much for its intrinsic validity – which is dubious – but rather because it expresses a significant point of view from an important period of German history.

Et tidligt, lille »pip« om, at den lilletyske løsning på det tyske problem ikke havde været så at sige den eneste mulige, var en artikel af Enno E. Kraehe i 1951¹², men nøjere forsøg på at forklare den østrigske politik – uafhængigt af von Srbik – er først fremkommet inden for de seneste ti år med bidrag fra bl.a. Derndarsky og Austesen¹³. En iagttagelse af den sidstnævnte fortjener at blive fremhævet:

In their (i.e. Austrian statesmen) attempts to thwart Prussia's ambitions and to persuade her to join with Austria instead, they tried every tactic that a weak, conservative, status quo power might dare to use. It was not a successful policy, but the alternatives were even worse.

Selv »Würzburger-koalitionen«, som vil blive omtalt i det følgende, har fået sin forsvarer, om end argumenterne her forekommer en smule søgte¹⁴.

10. Heinrich von Srbik: *Deutsche Einheit. Idee und Wirklichkeit vom Heiligen Reich bis Königgrätz*. 1-4, München 1935-42. Reprint Darmstadt 1963.

11. Paul R. Sweet: The Historical Writing of Heinrich von Srbik. – *History and Theory* 9, 1970, s. 37-58. Her s. 49. »Hans (d.e. Srbiks) fortolkning interesserer os ikke så meget for sit eget værd – som er tvivlsom – men mere, fordi den udtrykker et karakteristisk synspunkt fra en vigtig periode i tysk historie«.

12. Enno E. Kraehe: Austria and the Problem of Reform in the German Confederation, 1851-1863. – *The American Historical Review*, 56, 1951, s. 276-294.

13. Michael Derndarsky: Österreich und der deutsche Bund 1815-1866. Anmerkungen zur deutschen Frage zwischen dem Wiener Kongress und Königgrätz. – Heinrich Lutz und Helmut Rumpler (Hrsg.): *Österreich und die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert. Probleme der politisch-staatlichen und soziokulturellen Differenzierung im deutschen Mitteleuropa*. München 1982, s. 92-116. Roy A. Austesen: Austria and the »Struggle for Supremacy in Germany, 1848-1864«. – *Journal of Modern History*, 52, 1980, s. 195-225. Det efterfølgende citat er fra s. 211. »I deres (d.e. østrigske statsmænds) bestræbelser på at dæmpe Preussens ambitioner og på at overtale det til i stedet at samarbejde med Østrig prøvede de alle de midler, som en svag, konservativ status-quo magt overhovedet turde bruge. Det blev ikke nogen succesrig politik, men alternativerne var endnu værre«.

14. Wolf D. Gruner: Die Würzburger Konferenzen der Mittelstaaten in den Jahren 1859-

Forskningsdiskussionen har mindre været en uenighed om, hvad der egentlig fandt sted end om fortolkning af begivenhederne med henblik på en placering af ansvar eller »skyld« for resultatet. Hele spørgsmålet er tydeligvis – endnu mere end et århundrede senere – ganske følelsesladet.

Men før vi nu bevæger os ind i det minefelt, som de inter-tyske spørgsmål mellem 1859 og 1864 er, vil det måske være nyttigt at gøre et forsøg på at præcisere de større tyske staters udenrigspolitiske mål.

Østrig ønskede Det tyske Forbund bevaret, herunder opretholdelse af sin stilling som Præsidentialmagt (Forbundsakten af 8. juni 1815 § 5: Oesterreich hat bey der Bundesversammlung den Vorsitz), formentlig først og fremmest til sikring af, at det ikke blev trængt ud af forbundet. Militært havde Østrig efter den østrig-sardiniske krig 1859 det problem, at dets italienske besiddelser, som ikke omfattedes af Forbundsakten, var udsat for en voksende trussel fra Frankrig og Italien. En militær sikring herimod kunne kun opnås ved en aftale med Preussen. Økonomisk var det Østrigs mål at blive medlem af Zollverein eller i det mindste få en sær aftale. Et vagt løfte om forhandlinger herom var blevet givet ved en aftale i februar 1853, men også her var en forståelse med Preussen central. I 1857 var der yderligere indgået en møntkonvention mellem Østrig og Zollverein. Ildevarslende for Østrig var det dog, at den i konventionen forudsatte indløselighed af den østrigske gulden til sølv efter krigen i 1859 ikke kunne gennemføres.

Preussen vidste, at det efter den østrig-sardiniske krig havde opnået en stærkere og friere stilling generelt og i Det tyske Forbund i særdeleshed. Målet var at udnytte denne situation til at opnå en ligestilling med Østrig i forbundet og herunder en deling i et Nord- og Sydtyskland med hver sin hegemonimagt. Eller med andre ord at genoplive planen fra 9. maj 1849 om en tysk union, bestående af to dele, nemlig en tysk forbundsstat og det østrigske monarki¹⁵. Økonomisk var det Preussens mål at holde Østrig uden for Zollverein og dermed bevare ledelsen af denne sammenslutning.

Hvis man derefter ser på de såkaldte mellemstaters mål, er det mest slående nok målenes forskellighed bortset fra ønsket om egen uafhængighed og handlefrihed. Mellemstaterne var således ikke nogen »blok« i Det tyske Forbund – eller for den sags skyld i Zollverein – som den ene eller anden af de to tyske stormagter kunne støtte sig til. På den anden

1861 und die Bestrebungen zur Reform des Deutschen Bundes. – *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 36, 1973, s. 181-253.

15. Ernst Rudolf Huber: *Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte*. 2, Stuttgart 1964, s. 425f.

side var det både for Preussen og Østrig hensigtsmæssigt at sikre sig en rimelig tilslutning fra mellemstaternes side. Mellemstaternes forskellige mål kan belyses ved nogle eksempler fra de mest indflydelsesrige.

Bayern havde både sikkerhedsmæssigt og økonomisk interesser, som lå tæt op ad Østrigs, og det følte sig stærkt nok til ikke at frygte en østrigsk dominans. Dets mål var ikke en ændring af forbundets forfatning, men en forståelse mellem Østrig og Preussen. Samtidig fandt Bayern det betænkeligt at samarbejde alt for tæt med de øvrige mellemstater, fordi som det blev sagt i et notat 6. oktober 1859¹⁶: »Die anderen Mittelstaaten existieren eigentlich nur *durch* den Bund; Bayern kann *ohne* den Bund bestehen.« Derudover havde Bayern det problem, at bayersk Pfalz som det mest industrialiserede område i modsætning til det øvrige Bayern gik stærkt ind for frihandel. Eugen Franz lægger nogen vægt herpå¹⁷, men det er svært at se, om dette hensyn spillede nogen afgørende rolle for Bayerns regering.

Sachsen var i modsætning til Bayern temmelig afhængig af den ene af de tyske stormagter, nemlig Preussen. Sachsen så derfor mulighed for under en konflikt mellem de to store magter i forbundet at få en forbundsreform, der ville styrke mellemstaterne – en såkaldt Trias-løsning. Afhængigheden af Preussen satte imidlertid klare grænser for Sachsens manøvre-muligheder.

Blandt de øvrige stater er der måske grund til at nævne Hannover, som var i en alvorlig indrepolitisk konflikt og af den grund var interesseret i en »stærk« forbundspolitik. Samtidig var Hannovers handlefrihed dog begrænset ved det såkaldte *Præcipuung*, der havde givet det nogle særlige fordele ved dets tilslutning til Zollverein i 1851¹⁸.

Når man ud fra disse betragtninger om de tyske staters mål vil give en beskrivelse af udviklingen frem til 1864, kan et passende udgangspunkt være afslutningen af den østrig-sardiniske krig 1859. Efter Villafrancafreden 11. juli var forholdet mellem de to tyske stormagter yderst køligt. Der var i Østrig en dyb bitterhed over, at Preussen havde opretholdt en streng neutralitet. I den situation tog Sachsen initiativ til et møde med repræsentanter for de tyske mellemstater. Mødet fandt sted i Würzburg i november 1859, og den sachsiske hensigt var at få drøftet Det tyske For-

16. Gruner (note 14), s. 202. »De øvrige mellemstater eksisterer i virkeligheden kun i kraft af forbundet; Bayern kan bestå uden forbundet«.

17. Franz, s. 272.

18. Fredy Köster: *Hannover und die Grundlegung der preussischen Suprematie in Deutschland 1862-1864*. Hildesheim 1978, s. 82, note 264.

bunds sikkerhedsproblemer samt at samle mellemstaterne imod tyske enhedsbestræbelser, som de navnlig var kommet til udtryk ved dannelsen af Deutsche Nationalverein i september samme år¹⁹.

Dette møde blev det første af tre Würzburger konferencer, som afholdtes frem til maj 1861, som nævnt udførligt behandlet af W. D. Gruner. Stort set blev disse konferencer uden betydning, og der kan angives tre grunde hertil. Den første er, at langt fra alle mellemstater deltog, og den anden, at der var dybe forskelle mellem de deltagende staters mål. Navnlig fremtrådte en klar modsætning mellem de to førende stater, Bayern og Sachsen, og det var en modsætning der kom til at gøre sig gældende også i andre spørgsmål i de følgende år, særlig på det handelspolitiske område. Den tredje grund var de to tyske stormagters holdning. Mens Preussen var uinteresseret i mellemstaternes initiativ, hilste Østrig den første Würzburgkonference velkommen, men i ret uforpligtende vendinger²⁰. Og allerede en måned senere »svigtede« Østrig mellemstaterne ved at foreslå Preussen et forsvarsforbund mod angreb på enhver del af de to staters besiddelser²¹.

Den udvikling viser to ting, nemlig for det første Østrigs fundamentale dilemma mellem pres på Preussen og samarbejde med Preussen. Det andet er, at mellemstaterne ikke havde nogen politisk gennemslagskraft uafhængig af de to stormagter. Begge disse problemer er karakteristiske i den efterfølgende udvikling.

I januar 1860 fremsatte Preussen i Forbundets militærkommission et forslag om en todelt ledelse af forbundshæren i et nord- og sydtysk kontingent²². Herved markerede Preussen sit krav på ligestilling, og samtidig skabte forslaget splittelse blandt mellemstaterne. Hærledelsesproblemet blev i øvrigt aldrig løst, og det var måske netop et formål med det preussiske forslag.

Endelig skete der i samme januar måned også noget afgørende på det handelspolitiske område, idet Frankrig umiddelbart efter afslutningen 23. januar 1860 af handelsaftalen med England (Cobden-aftalen) antydede

19. I det følgende vil vægten blive lagt på den *politiske* funktion i forslagene om handelsforhold og forbundsreform. Enkeltheder i de konkrete forslag er fortrinligt beskrevet i Ernst Rudolf Huber: *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789*. 3. Stuttgart 1963. I tilknytning til dette værk er udgivet en dokumentsamling, jfr. note 15. Mere parentetisk kan tilføjes, at Huber (f. 1903) trods ubetinget og stærk støtte til Det tredje Rige (således i bogen *Verfassungsrecht des Grossdeutschen Reiches*. Hamburg 1939) fortsatte sin akademiske karriere i Forbundsrepublikken til emeritning i 1968 fra universitetet i Göttingen.

20. Rechberg 24.12.59. SrQ 1, nr. 39.

21. Rechberg 26.1.60. SrQ 1, nr. 66.

22. Gruner (note 14), s. 218f.

interesse i en fransk-preussisk handelsaftale²³. Det var frihandelsprincipperne, der hermed bankede på døren hos Preussen og Zollverein.

Som tidligere nævnt var det Preussens mål at holde Østrig uden for Zollverein, og her ville en handelsaftale med Frankrig være et nyttigt redskab, navnlig fordi Østrig af interne økonomiske grunde ville få vanskeligt ved at følge med i en liberalisering af handelen. Det skulle blive Østrigs akilleshæl i de følgende år, at et politisk motiveret ønske om samarbejde med Zollverein blev vanskeliggjort af interne krav om toldbeskyttelse.

På den anden side var et samarbejde med Frankrig en betænkelig sag for Preussen. Kunne man overhovedet stole på Napoleons 3.s Frankrig? Og kunne man få Zollverein's medlemmer med sig? Hvad med forholdet til Østrig?

Spørgsmålene om Frankrig og Østrig drøftedes ved en preussisk Kronratsitzung 26. marts 1860²⁴. Udenrigsminister A. von Schleinitz anbefalede, ganske vist med betydelig forsigtighed, et samarbejde med Østrig, men stort set alle øvrige gik imod dette, i hvert fald hvis det skulle indebære et forsvarsforbund. Derimod ville de anbefale den størst mulige imødekommenhed over for Frankrig. På mødet berørtes i øvrigt også det holstenske spørgsmål:

Die holsteinische Frage wurde dabei als ein vorzugsweise dazu geeignetes Mittel bezeichnet, die deutschen Regierungen zu einem den nationalen Sympatien entsprechenden Beschlusse zu vereinigen und für Preussen die Gelegenheit zu einer diese Sympatien befriedigenden Tat herbeizuführen.

Fra begyndelsen af 1861 skærpedes problemerne. Forhandlingerne om et østrig-preussisk forsvarsforbund påbegyndtes i januar i Berlin, men det var fra begyndelsen klart, at Preussen ville kræve store politiske indrømmelser i form af ligeberettigelse og handlefrihed i Nordtyskland, herunder i øvrigt også i det slesvig-holstenske spørgsmål. I et preussisk promemoria af 25. januar²⁵ hed det:

23. Franz, s. 41, jfr. APP 2, 1, nr. 26.

24. APP 2, 1, nr. 116. »Det holstenske spørgsmål blev i den sammenhæng fremhævet som et specielt velegnet middel til dels at forene de tyske regeringer i beslutninger, der svarer til de nationale sympatier og dels at fremkalde en lejlighed for Preussen til handling i overensstemmelse med disse sympatier«.

25. APP 2, 2, nr. 327. »Østrig skal endelig i tilfælde af krig bistå med at føre det slesvig-holstenske spørgsmål frem til en løsning, der er i overensstemmelse med Preussens territoriale interesser«.

Österreich soll endlich die schleswig-holsteinische Frage nach der Eventualität eines Krieges in einer dem preussischen Territorialinteresse entsprechenden Weise zum Austrag führen helfen.

De endelige preussiske krav var indeholdt i et aftaleudkast, som blev fremlagt 31. marts, og det blev forkastet af Østrig. Trods det diplomatiske nederlag søgte Østrig at fremhæve de fortsat nære og venskabelige relationer til Preussen²⁶. For situationen var, at Østrig ikke havde andet valg.

Samtidig var de fransk-preussiske handelsforhandlinger begyndt i januar 1861 i Berlin, og denne første fase varede til juli. Meget groft sagt var økonomiske mål ledende for de franske forhandlere i denne fase, mens de politiske mål spillede en væsentlig rolle for Preussen. Dette sidste havde allerede vist sig forud for forhandlingerne, da man fra fransk side foreslog deltagelse af repræsentanter fra andre medlemmer i Zollverein i Berlinforhandlingerne, hvad der blev meget skarpt afvist fra Preussen²⁷. For Preussen drejede det sig om at holde forhandlingerne rent bilateralt.

Preussens politiske mål kommer frem i et notat af 7. august 1861 fra den preussiske hovedforhandler R. von Delbrück, hvori han fremhævede, at når Preussen var gået længere i indrømmelser end umiddelbare handelsmæssige interesser måske havde nødvendiggjort, skyldtes det, at handelsaftalen ville gøre det muligt at få en samlet omvurdering af todsatserne i Zollverein²⁸, hvorved en østrigsk tilslutning jo ville blive yderligere vanskeliggjort.

Heller ikke Østrig var i tvivl om de politiske konsekvenser, men valgte i foråret 1861 at se tiden an ud fra den – som det skulle vise sig fejlagtige – antagelse, at mellemstaterne ikke ville acceptere en løsning til ugunst for Østrig. Så først i et memorandum af 8. september 1861²⁹ kom Østrig med en tilkendegivelse, hvori det detaljeret blev påpeget, at en handelsaftale med Frankrig ville gøre en videreudvikling af samarbejdet mellem Østrig og Zollverein nærmest umuligt. Ja netop, kunne man fristes til at sige.

Det østrigske memorandum var holdt i meget moderate vendinger, og hertil var der to gode grunde. For det første havde mellemstaternes reaktion på de fransk-preussiske forhandlinger langt fra været så afvisende, som Østrig havde håbet. Navnlig støttede Sachsen, som ellers i forbundspolitiske spørgsmål lå nær Østrig, varmt handelsaftalen af den grund, at

26. Rechberg, 18.4.61. SrQ 1, nr. 419.

27. Franz, s. 23.

28. Ibid., s. 109.

29. Staatsarchiv 3, nr. 424.

det franske marked for Sachsen var langt vigtigere end det østrigske³⁰. Også en række af de øvrige mellemstater var, ud fra temmelig forskellige motiver, positive.

Den anden grund var Østrigs stadig uløste sikkerhedsproblem, og hermed er vi tilbage på den forbundspolitiske scene, hvad der også kronologisk kan være berettiget ud fra det synspunkt, at de fransk-preussiske handelsforhandlinger først blev genoptaget i november 1861.

Inden da var nemlig Sachsen i oktober 1861 fremkommet med et forslag til en forbundsreform, måske fordi Sachsen fandt det nødvendigt efter sin ubetingede tilslutning til den preussiske holdning i handelsforhandlingerne at markere sig mere selvstændigt på det forbundspolitiske område. Indholdet af det sachsiske forslag er i sig selv uinteressant allerede af den grund, at hverken Østrig eller Preussen var indstillet på at støtte det. Det var derimod interessant ved, at begge stormagter gav et svar. I Østrigs svar³¹ fremhævedes det, at en forudsætning for et alternerende forsæde i Forbundsdagen mellem Østrig og Preussen ville være, at Det tyske Forbund garanterede Østrigs ikke-tyske områder. En sådan forudsætning anså den østrigske regering imidlertid for uopfyldelig, og det afviste at give afkald på sin rang som den første magt i Tyskland.

Det preussiske svar var mere principielt og – kan man tilføje – mere aggressivt³². Der skelnedes nemlig heri mellem *Staatenbund* og *Bundesstaat*, og det blev hævdet, at Det tyske Forbund ikke kunne blive et statsforbund, mens der på den anden side godt kunne dannes et statsforbund inden for en forbundsstat. Med andre ord foreslog Preussen et snævrere »statsforbund« (med udeladelse af Østrig og under preussisk ledelse), forbundet med en større »forbundsstat«. Som tidligere nævnt var dette en gammel preussisk idé, og den var helt uacceptabel for Østrig.

Den preussiske udenrigsminister, som siden oktober 1861 var Albrecht von Bernstorff, havde i øvrigt kort forinden over for den østrigske gesandt understreget, at Østrig måtte give betydelige indrømmelser til Preussen for at få løst det tyske problem, men så til gengæld måske kunne forvente en forbundsgaranti også for sine ikke-tyske besiddelser³³. Det østrigske svar blev præsenteret kort efter. Med nogen bitterhed vurderedes Preussens holdning derhen, at Østrig var forpligtet til at støtte forsvaret ved

30. Franz, s. 127.

31. 5.11.61. Staatsarchiv 2, nr. 223.

32. 20.12.61. Staatsarchiv 2, nr. 177.

33. 14.12.61. SrQ 2, nr. 553.

Rhinen, mens Preussen ikke var forpligtet til at støtte Østrig i Italien – og derfor skulle have politiske indrømmelser for en forsvarsgaranti her³⁴.

Det preussiske unionsforslag medførte en stærk diplomatisk aktivitet fra Østrigs side. Afgørende var mellemstaternes og især Bayerns stilling. Ved en fortrolig protokol af 22. januar 1862³⁵ udtrykte de to lande enighed om varetagelse af Østrigs stilling og af Bayerns og de øvrige større regerings ligeberettigelse i Forbundet. Østrig skulle indkalde en ministerkonference til behandling af bl.a. forslag om medvirken af delegerede fra de enkelte staters repræsentationer (Landesvertretungen) i fællestysk lovgivning og forslag om udvidelse af Forbundets forsvarsforpligtelser til Østrigs og Preussens ikke-tyske områder.

En række andre stater, og ikke blot i Sydtyskland, tilsluttede sig protokollen, og 2. februar overrakte Østrig, Bayern, Hannover, Württemberg, storhertugdømmet Hessen og Nassau såkaldt identiske noter i Berlin, som også Sachsen tilsluttede sig³⁶. Noternes hovedindhold var en afvisning af unionsplanen og et ønske om forbundsreform. Preussen svarede 14. februar, at det fandt reformforslagene farlige for forbundet, men i øvrigt forbeholdt sig sin stilling, indtil konkrete forslag blev fremlagt (velvidende, at netop her lå svagheden for »note«-staterne). Forbundsproblemerne syntes hermed låst helt fast.

Den diplomatiske aktivitet omkring forbundsproblemerne havde imidlertid virkninger på de fransk-preussiske handelsforhandlinger, som var blevet genoptaget i november 1861. Afstanden mellem parterne var stor, men den politiske interesse i at opnå en forståelse var også betydelig for begge lande. Det passede Frankrig meget dårligt, at Preussen over for Østrig havde antydnet muligheden af en forbundsgaranti for dets ikke-tyske områder, og med handelsaftalen kunne Frankrig drive en kile ind mellem Preussen og Østrig³⁷. Forhandlingerne førte i hvert fald hurtigt, nemlig allerede 29. marts 1862, til en aftale, og det betød med Franz' ord »Eröffnung des Kampfes auf den ganzen Linie«³⁸.

I den »kamp«, som nu udviklede sig, stod Østrig ikke helt dårligt. Indtil 1860 havde Østrig haft et enevældigt styre og dermed ikke efterlevet artikel 13 i Forbundsakten af 1815, hvori det meget kort hed: »In allen

34. 28.12.61. SrQ 2, nr. 559.

35. SrQ 2, nr. 593, Beilage. Forhandlingerne om protokollen havde dog været overordentlig vanskelige, jfr. SrQ 2, nr. 571-74.

36. Staatsarchiv 2, nr. 229-30. Preussens svar af 14. februar, *ibid.*, nr. 231.

37. Buchner (note 3), s. 102f. Jfr. også APP 2, 1, nr. 443, ann. 5.

38. Franz, s. 154. »Åbning af kampen over hele fronten«.

Bundesstaaten wird eine Landständische Verfassung statt finden« (dvs. at alle medlemmer af forbundet skulle have en stænderforfatning, hvad der var en bestemmelse, som det danske monarki jo havde mærket). Ved Oktoberdiplomet af 20. oktober 1860 havde de enkelte provinsers landdage fået indflydelse på lovgivning vedrørende deres eget område og ved Februarpatentet af 26. februar 1861 var rigsrådet blevet erstattet af et to-kammersystem, hvor andetkammeret bestod af repræsentanter valgt af de enkelte landdage. Det er af flere blevet fremhævet, at disse forfatningsreformer var forudsætningen for en mere aktiv østrigsk politik i forbundsanliggender³⁹. Samtidig hermed tog forfatningskampen i Preussen sin begyndelse, som vel kan sættes allerede ved valget 6. december 1861 til andetkammeret, hvor de konservative fik et stort nederlag. Hvor stor indflydelse disse indenrigspolitiske forhold fik, er det imidlertid svært at vurdere ud fra det diplomatiske materiale, som er grundlaget for denne undersøgelse.

Men tydeligt er det i hvert fald, at den østrigsk-mellemstatslige gruppe kun var enig i at *modsætte* sig preussisk dominans. »Diese Negation ist das Merkmal der grossdeutschen Wirtschaftspolitik«, siger Franz⁴⁰, og denne negation gælder også forbundspolitikken. Den stortyske gruppe kunne derimod ikke blive enig om positive modforslag, dels fordi nogle mellemstater ikke ønskede en konfrontation med Preussen, og dels fordi Østrig selv var i tvivl om det hensigtsmæssige i denne konfrontation.

Det sidste kommer frem igen og igen. På det forbundspolitiske plan allerede i en østrigsk rundskrivelse af 17. marts 1862 til de »allierede«⁴¹. Heri støttede Østrig ganske vist tanken om en rådgivende forsamling af delegerede ved forbundet, men det anså den ministerkonference, som var forudset i de identiske noter, som et for demonstrativt skridt og ønskede i stedet et møde på gesandtniveau. Over for Preussen var det hensigtsmæssigt »der Entwicklung der dortigen Dinge (forfatningsstriden) zwar in festen, aber nicht in herausfordernder Haltung abzuwarten«.

En tilsvarende holdning ses, næsten samtidig, på det handelspolitiske område, hvor den østrigske udenrigsminister i april 1862 påpegede, at preussiske trusler om en sprængning af Zollverein nok ikke skulle tages alvorligt, fordi Preussen derved ville miste et grundlag for indflydelse i Tyskland⁴². Udtalelsen er et udmærket eksempel på, hvorledes en politi-

39. Kraehe (note 12), s. 282. Huber (note 19), s. 382.

40. Franz, s. 154. »Denne enighed om at sige nej er selve kendetegnet ved den stortyske økonomiske politik«.

41. SrQ 2, nr. 717. »At afvente udviklingen af begivenhederne der (d.e. den preussiske forfatningsstrid) med en fast, men ikke udfordrende holdning«.

42. Franz, s. 186.

ker kan se situationen mere, som han *ønsker* at se den end som den faktisk er.

På den anden side var Østrig i en tvangssituation derved, at de øvrige stater med voksende utålmodighed afventede et østrigsk initiativ. Og 10. juli fremkom Østrig da omsider med et forslag til en ordning af de handelspolitiske forhold mellem Østrig og Zollverein⁴³. Forslaget var detaljeret og vel gennemarbejdet, for det østrigske bureaukrati arbejdede nok uhyre langsomt, men også solidt. Og det delikate spørgsmål om de meget forskellige todsatser kom man uden om ved blot at sige, at »spätere Berathungen zu den allseits förderlichen Aenderungen derselben führen werden«.

Forslaget vakte stor tilslutning fra en række mellemstater, men en meget skarp afvisning i Preussen. Den preussiske udenrigsminister sagde til den østrigske gesandt i en samtale 14. juli, at hvis disse spørgsmål var en livssag for Østrig, så var de det også for Preussen, og »so werde es – Lebensfrage gegen Lebensfrage – einem Kampf auf Leben und Tod geben«⁴⁴.

Preussiske reaktioner fremkom da også hurtigt. Anerkendelsen af kongeriget Italien fandt sted 21. juli og kan klart ses som en skærpelse af forholdet til Østrig. Og kort efter, nemlig 2. august, fulgte den endelige undertegnelse i Berlin af den fransk-preussiske handelstraktat. Preussen var ikke indstillet på at vige.

Men Preussen havde jo imidlertid formelt forhandlet med Frankrig på Zollverein's vegne, og det måtte have de øvrige medlemslandes tilslutning for at få aftalen ratificeret. Derfor anmodede Preussen 5. august om tilkendegivelse af tilslutning⁴⁵. Bernstorff havde allerede i juni over for Bayerns gesandt udtalt, at hvis Bayern og andre stater opretholdt deres afvisning af handelsaftalen, kunne konsekvensen blive en opløsning af Zollverein⁴⁶. Alligevel svarede Bayern 8. august nej til Preussens anmodning, og andre stater fulgte efter. For et stykke tid blev herefter uenigheden på det handelspolitiske område blot bestående.

I det forbundspolitiske spørgsmål kom der – også i august måned – et udspil fra Østrig og mellemstaterne. 14. august fremlagde disse i forbundsforsamlingen deres forslag om en forsamling af delegerede fra medlem-

43) Staatsarchiv 3, nr. 430. »Senere forhandlinger vil føre frem til de hensigtsmæssige ændringer heri« (dvs. i todsatserne).

44. Franz, s. 220. »Så vil det – med livssag imod livssag – ende med en kamp på liv og død«.

45. Preussens note og svar fra Bayern og andre stater er trykt i Staatsarchiv 3, nr. 434 ff.

46. Franz, s. 212.

mernes stænderforsamlinger til rådgivning om visse lovforslag⁴⁷. Omend forslaget ikke forekommer særlig vidtrækkende, var det dog et første, konkret forslag om en forbundsreform. Preussens svar var en omfattende og meget kraftig afvisning med begrundelse i, at selv en udvalgsbehandling af forslaget krævede énstemmighed i forsamlingen og ikke kun flertal. Preussen truede endda med at ville trække sig ud af forbundet. Med andre ord følte Preussen sig øjensynlig stærk nok til at udfordre ikke blot Østrig, men hele Det tyske Forbund.

Men det øvrige Forbund – eller det øvrige Tyskland om man vil – tog udfordringen op og lod sig ikke intimidere af Preussen. Derved blev spørgsmålet om en delegeretforsamling, som i sig selv måske ikke var så særlig væsentligt, et vigtigt symbol i modsætningen mellem Østrig og Preussen og derudover vel også et symbol på Forbundets egen eksistensberettigelse som en politisk faktor. Efteråret 1862 var derfor præget af en stærkt voksende spænding mellem Preussen og Østrig.

Afstemningen i forbundsdagen om en delegeretforsamling fandt sted 22. januar 1863 og resulterede i, at forslaget blev forkastet med ni stemmer imod syv⁴⁸. Det var en vigtig forbundspolitisk sejr for Preussen og samtidig også et reelt punktum for en østrigsk-inspireret forbundsreform. Østrig fremkom ganske vist i juli 1863 med et samlet forslag til en forbundsreform, som blev behandlet på en fyrstekongres i Frankfurt i august. Heinrich von Srbik havde nok sit hjerte lidt for meget med, da han om kongressen skrev:⁴⁹

Er ist der letzte, von Ernst und echten Tragik erfüllte grossdeutschen, von Österreich geleitete Versuch, dem alten Bund neue Lebensäfte einzuflossen, wenn irgend möglich mit Preussen, wenn sich Preussen versagt, ohne die zweite deutsche Grossmacht.

Reelt havde Østrig imidlertid »tabt« kampen om en forbundsreform allerede et halvt år forinden.

Til gengæld var situationen inden for Zollverein fortsat uafklaret. Her havde navnlig Bayern's nej til Preussen 8. august været en bremse. I

47. Staatsarchiv 3, nr. 416, hvor også Preussens skarpe svar findes gengivet.

48. Staatsarchiv 8, nr. 1750 med »stemmeforklaringer«. En detaljeret redegørelse for det dramatiske forløb af afstemningen giver Krache (note 12), s. 291-94.

49. H. von Srbik (note 10), 4, s. 39. »Det er det sidste stortyske, østrigsk ledede forsøg, præget af alvor og ægte tragik, på at indgive det gamle forbund ny livskraft, sammen med Preussen så vidt det overhovedet var muligt og ellers, hvis Preussen vægrede sig, uden denne anden tyske stormagt«.

Preussen havde Andetkammeret 5. september accepteret handelsaftalen. Den første opgave på det handelspolitiske område for den 23. september udnævnte ministerpræsident Otto von Bismarck (fra 8. oktober også udenrigsminister) blev at få en vedtagelse igennem også i Førstekammeret, Herrenhaus. Det skete temmelig udramatisk 2. oktober, men kunne jo ikke i sig selv påvirke de sydtyske mellemstaters holdning.

Vigtigere var, at Bayern 7. november 1862 indkaldte til den 15. general-konference i Zollverein i marts 1863. Bayern havde hidtil ønsket konferencen udsat, men fandt nu en afklaring nødvendig, og Preussen accepterede, ganske vist med nogle forbehold⁵⁰.

Samtidig rørte Frankrig på sig, bekymret ved mellemstaternes modstand, og forlangte 17. december over for Preussen en præcisering i handelsaftalen:⁵¹

Il est entendu que toutes les stipulations des traités et conventions signé à Berlin le 2 août 1862 ... recevront une entière application tant en France qu'en Prusse et dans les états de l'Allemagne, liés avec cette dernière puissance par un traité d'Union Douanière.

Frankrig var blevet utålmodig og måske usikker på det hensigtsmæssige i en forståelse alene med Preussen.

Forholdet mellem de to stater blev yderligere anspændt ved opstanden i Polen, der begyndte 22. januar 1863. Preussen støttede Rusland, og stik imod sin hidtidige politik søgte Frankrig nu en tilnærmelse til Østrig.

Men en forståelse med Frankrig var netop da en umulighed for Østrig, hvad Rechberg, den østrigske udenrigsminister, 21. marts meddelte sin gesandt i Paris⁵². Østrig behøvede først og fremmest ro, og det kunne ikke styrte sig ud i »eine Politik der Abenteuer« og prisgive sine konservative traditioner. På den anden side var det Rechbergs frygt, at Frankrig så ville vende sig til Preussen, og derfor skulle et klart nej gerne formuleres som et halvt ja. Igen stod Østrig i et uløseligt, ja næsten tragisk dilemma imellem, hvad det gerne ville og hvad det var tvunget til.

Frankrigs positive indstilling over for Preussens modstandere i Tyskland kom i øvrigt også klart frem i dets holdning til Zollverein-konferencen⁵³,

50. Franz, s. 255f, 253. Preussens svar i Staatsarchiv 3, nr. 461.

51. Franz, s. 260f. »Det er en forudsætning, at alle bestemmelserne i de traktater og aftaler, som blev underskrevet i Berlin 2. august 1862 ... får fuld gyldighed såvel i Frankrig som i Preussen og de tyske stater, der er knyttet til den sidstnævnte stat ved en toldunion«.

52. Refereret hos Rudolf Buchner (note 3), s. 130.

53. Staatsarchiv 5, nr. 959. »Men herved er det (d.e. Frankrig) samtidig besluttet på kun at anvende midler, som er forenelige med de hensyn, som det skylder de uafhængige stater«.

der begyndte i München 24. marts. Frankrig tilkendegav, at det selvsagt var indstillet på at overholde traktaten af 2. august 1862 med Preussen,

mais il (Frankrig) est également résolu à n'admettre pour atteindre ce résultat que l'emploi de moyens compatibles avec les égards qu'il doit à des États indépendants.

Den ændrede franske politik over for Preussen påvirkede også det preussisk-østrigske forhold. Endnu i begyndelsen af december 1862 havde Bismarck, sikker på fransk støtte, holdt et af sine karakteristiske, både belærende og truende foredrag for Károlyi, Østrigs gesandt i Berlin, om Østrigs begrænsede valgmuligheder, og senere i samme måned om Preussens holdning til forslaget om en delegeretforsamling i Det tyske Forbund sagt den ofte citerede trussel »Nous croiseront les bayonnettes«⁵⁴.

Men nu blev tonen uden fransk støtte en anden, for det var afgørende for Preussen ikke at få en konfrontation med både Frankrig og Østrig⁵⁵. Derfor slog Bismarck ind på en langt mere forsonlig linie, og han blev herved naturligvis hjulpet ved, at det kontroversielle forslag om en delegeretforsamling netop var blevet ryddet af vejen. Hjulpet blev han vel også af Wien-gesandtens iagttagelse af 11. marts om, at man i Wien ikke var særlig interesseret i en alliance med Frankrig⁵⁶. I et par noter påpegede Bismarck, at uenighed på det handelspolitiske område og sågar det forbundspolitiske ikke burde være en hindring for gensidig forståelse på andre områder⁵⁷.

Men det var dog ikke sådan, at Østrig uden videre – hvis man tillader udtrykket – ville hoppe på den limpind. Tværtimod var der den yderste mistro over for Preussen⁵⁸. Problemet var – som så ofte før – at Østrig ikke rigtig kunne finde noget alternativ. Så situationen blev indtil videre den, at både Preussen og Østrig, omend af meget forskellige grunde, valgte at forholde sig afventende. Ikke mindst Frankrigs noget uigennemsigtlige holdning medvirkede hertil. Hvornår snakkede Napoleon 3. politik, og hvornår trak han blot streger på det europæiske landkort? Også for eftertiden har det været temmelig svært at finde ud af⁵⁹.

54. Károlyis indberetninger 5.12.62 og 27.12.62. SrQ 2, nr. 932 og 980. »Vi fælder gevær!«

55. Synspunktet præsenteres ganske klart i Bismarcks omfattende note af 24.2.63 til gesandten i Paris. APP 3, nr. 237.

56. APP 3, nr. 328.

57. Bismarck 9.4.63 og 28.4.63. APP 3, nr. 395 og 461.

58. Rechberg 2.3.63 og 4.5.63. SrQ 3, nr. 1098 og 1131.

59. Selv den kyndige Pierre Renouvin har vanskeligheder ved at give en politisk karakteri-

Samtidig med disse begivenheder var generalkonferencen i Zollverein, som nævnt, begyndt 24. marts 1863 i München. Den blev en konfrontation mellem Bayern og Preussen (idet Østrig jo ikke deltog). Bayern forlangte i sit notat af 25. april forhandling mellem Zollverein og Østrig og antydede muligheden af dannelse af et særligt sydtysk toldforbund i nært samarbejde med Østrig. Heroverfor stod Preussen med sit dobbelte krav om, at handelsaftalen skulle vedtages af de øvrige medlemmer i Zollverein og at der skulle opnås enighed om forlængelse af Zollverein-aftalen, før der kunne påbegyndes forhandlinger med Østrig⁶⁰.

Det var dermed fra begge sider antydnet, at Zollverein kunne blive sprængt, og dette blev endnu tydeligere ved Bayerns note 18. juni og Preussens helt klare afvisning 8. juli⁶¹. Den preussiske tone var blevet stærkt skærpet, og det skyldtes utvivlsomt især, at Frankrig i sin lidt uransagelige udenrigspolitik påny havde ændret signaler. I en note af 19. maj til Preussen påpegedes fra fransk side⁶², at

du moment où les exigences des États dissidents allaient jusqu'à remettre en question les grands principes engagés dans le Traité du 2 août, nous devions nous refuser d'une manière absolue à rouvrir une discussion devenue sans objet et sans utilité.

Kort efter, 8. juni, fulgte en skarp fransk note til Bayern. Det var nu klart, at i konflikten inden for Zollverein stod Frankrig igen på preussisk side.

Allerede denne franske holdning styrkede naturligvis Preussens stilling stærkt. Hertil kom, at flere mellemstater var i tvivl om det hensigtsmæssige i Bayerns politik. Det gjaldt ikke mindst Kurhessen⁶³, og netop denne stat var for Preussen væsentlig, fordi den sikrede forbindelsen mellem Øst- og Vest-Preussen og dermed isolerede Hannover⁶⁴.

Men selv om Preussen således stod stærkere ved toldkonferencens afslutning i juli 1863 end det havde gjort ved dens begyndelse i marts, var

stik. Pierre Renouvin (ed.): *Histoire des relations internationales*, 5: Pierre Renouvin: *Le XIXe siècle. Première partie: De 1815 à 1871*. Paris 1954, s. 268-73.

60. Franz, s. 295f. og 308f.

61. Staatsarchiv 9, nr. 1990 og 1991.

62. Staatsarchiv 5, nr. 960. »Når de uenige staters krav ligefrem drager de store principper fra traktaten af 2. august i tvivl, må vi (Frankrig) kategorisk nægte at genoptage forhandlinger, som derved er blevet uden mål og uden nytte«. Den efterfølgende note til Bayern 8. juni, ibid., nr. 961.

63. Hans-Werner Hahn: *Wirtschaftliche Integration im 19. Jahrhundert. Die hessischen Staaten und der Deutsche Zollverein*. Göttingen 1982, s. 295f.

64. Otto von Bismarck: *Die gesammelten Werke*. 4, Berlin 1927, nr. 33, Nachschrift.

resultatet alligevel nærmest uafgjort mellem Preussen og Bayern, og den østrigske regering havde for så vidt al grund til at være tilfreds med den stejle bayerske holdning⁶⁵.

Kort efter afslutningen af toldkonferencen kom et større østrigsk udspil i det forbundspolitiske problem. Den østrigske regering havde i al hemmelighed udarbejdet et samlet forslag til en forbundsreform, og 31. juli indkaldte den østrigske kejser til et fyrstemøde i Frankfurt, allerede 16. august. Mødet blev som tidligere nævnt resultatløst, først og fremmest fordi den preussiske konge afslog at deltage⁶⁶.

Når fyrstemødet er værd at nævne i denne sammenhæng, skyldes det, at det måske påvirkede Frankrigs holdning til de tyske stater. For det første var det polske oprørs første, internationale fase ved at ebbe ud, og Frankrigs interesse i et samarbejde med Østrig derfor også svindende. For det andet brød man sig i Paris aldeles ikke om den centralisering og styrkelse af Det tyske Forbund, som lå i det østrigske forslag. Og navnlig frygtede Frankrig, at Østrig ville søge at få sin ikke-tyske besiddelser omfattet af Forbundets garantier og at Østrig dermed ville få styrket sin militære sikkerhed til ugunst for Frankrig⁶⁷. Endelig pegede de handelspolitiske problemer jo igen i retning af fransk samarbejde med Preussen.

Toldkonferencen i München var som nævnt endt uden resultat og 28. september indkaldte Preussen derfor til en ekstraordinær conference i november med henblik på en vedtagelse af den fransk-preussiske handelsaftale og – i forbindelse hermed – behandling af spørgsmålet om Zollverein's fremtid. Sagen var, at Zollverein-traktaten udløb med udgangen af 1865, men at der senest to år før, altså inden udgangen af 1863, skulle tages stilling til en eventuel forlængelse.

Samtidig, faktisk den samme 28. september, indkaldte den bayerske regering til et stortysk formøde i München til fastlæggelse af en fælles linie i de toldpolitiske forhandlinger. Bayern var øjensynlig ikke længere indstillet på alene at forsvare stortyske (eller rettere østrigske) synspunkter og ønskede Østrig mere direkte inddraget. Mødet fandt sted fra 6. til 12. oktober og viste klart to ting. Den første var, at den anti-preussiske front inden for Zollverein var dybt splittet. Den anden, at det østrigske forslag om toldtariffer var helt utilfredsstillende, selv for den anti-preussiske

65. Østrigsk notat uden dato, men før 18. juli. SrQ 3, nr. 1166.

66. Staatsarchiv 8, nr. 1755. Fyrstemødets forslag af 1.9.63 til en forbundsreform, *ibid.*, nr. 1760.

67. Goltz, preussisk ambassadør i Paris, 15.8.63, APP 3, nr. 645. At Østrig i forbindelse med en forbundsreform også ønskede at styrke forsvaret af sine ikke-tyske områder bekræftes tydeligt i de interne overvejelser i Wien, således notat af 12.3.63. SrQ 3, nr. 1106.

front. Oplysninger herom nåede, trods østrigske forsøg på hemmeligholdelse, øjeblikkeligt frem til Berlin⁶⁸. Det var således fra begyndelsen ikke nogen stærk og navnlig ikke nogen enig modstand, der kunne mønstres imod Preussen ved toldkonferencen i Berlin, som begyndte 5. november 1863. Egentlig havde Preussens modstandere kun ét instrument, nemlig at forhale drøftelserne ud over 31. december 1863, da Preussen efter denne dato ikke lovligt kunne opsige Zollverein-traktaten. Dette sidste vidste man naturligvis også i Berlin.

Toldkonferencen blev stort set en march på stedet, men ved konferencens afslutning 15. december kom Preussens næste træk, opsigelse af Zollverein-traktaten⁶⁹. Tydeligvis følte Preussen sig nu tilstrækkelig stærk til at forlange en genforhandling af traktaten, og den skulle selvsagt finde sted på grundlag af de liberale toldtariffer i den fransk-preussiske handelsaftale. Genforhandlingerne strakte sig over det meste af året 1864 og endte kort fortalt med, at alle de hidtidige medlemmer af Zollverein tilsluttede sig en ny aftale. Preussens sejr blev fuldstændig.

En væsentlig, ja vel afgørende, grund til at Preussen 15. december turde opsige Zollverein-traktaten var den samtidige udvikling i det slesvig-holstenske problem ved den danske konges, Frederik 7.s, død 15. november. Herved blev Østrig påny presset til en udenrigspolitisk drejning. Mens det på det handelspolitiske område havde støttet modstanden imod Preussen og handelsaftalen med Frankrig, blev det nu simpelthen tvunget til et samarbejde med Preussen *imod* de anti-preussiske mellemstater. At det herved blev fuldstændig miskrediteret blandt mellemstaterne, siger sig selv.

Resten af denne historie er beskrevet udførligt af Erik Møller. Og man kan blot til illustration af Østrigs temmelig håbløse situation på dette tidspunkt citere Bayerns delegerede ved Forbundsagen i Frankfurt, Ludwig von der Pfordten, fra en indberetning af 14. februar 1864:⁷⁰

Unbegreiflich bleibt mir Österreich; es kämpft jetzt für Preussen, isoliert sich in Deutschland, kommt mit Europa doch in Konflikt und wird schliesslich von Preussen verlassen werden und die Zeche allein bezahlen.

68. Franz, s. 326.

69. Ibid., s. 340.

70. Ibid., s. 341. »Ubegribelig er og bliver for mig Østrig; det kæmper nu (d.e. mod Danmark) for Preussen, isolerer sig i Tyskland og kommer alligevel i konflikt med Europa. Til sidst vil det blive ladet i stikken af Preussen og kommer til at betale hele regningen alene«.

I det foregående er de intertyske problemer fra 1859 til 1864 blevet skitseret, specielt den helt grundlæggende modsætning mellem Preussen og Østrig. Denne modsætning er præget af to forhold.

Det første er, at Preussen i forhold til Østrig fik en øget styrke og handlefrihed, som igen delvis hang sammen med de økonomiske forhold. Selv om det er vanskeligt at få præcise tal for Preussens vedkommende, er der ingen tvivl om, at Preussens økonomi allerede fra 1840'erne udviste en langt kraftigere ekspansion end den østrigske⁷¹. Det var – i liberalistisk forstand – her, at fremtiden lå for de fleste af de tyske mellemstater. Derfor også deres endelige tilslutning til et nyt Zollverein på preussiske præmisser ved traktater 28. juni, 11. juli og 12. oktober 1864⁷², mens Østrig blev »spist af« med en handelsaftale 11. april 1864⁷³. Det var i virkeligheden den økonomiske side af »Reichgründung«, der hermed blev fuldbyrdet.

Det andet var, at Østrig eller rettere den østrigske regering befandt sig i et nærmest uløseligt dilemma mellem at samarbejde med Preussen og at modarbejde Preussen. Dette dilemma er flere gange blevet berørt i det foregående. Det havde dybe rødder i Østrigs politiske og økonomiske situation og rakte direkte ind i den østrigske regering i modsætningen mellem udenrigsministeren Johann Bernhard von Rechberg og »statsministeren« Anton von Schmerling. Hvor den første stod for en samarbejdslinie med Preussen (trods alle skuffelser), stod den anden for en »stortysk« linie. Ét resultat heraf var, at udenrigsministeren blev holdt helt uden for forberedelserne til Fyrstemødet i Frankfurt i august 1863⁷³. Mere generelt medførte det østrigske dilemma en hyppigt skiftende østrigsk holdning til de intertyske problemer, som i sidste ende svækkede selve troværdigheden af østrigsk udenrigspolitik. Helt tydeligt kom dette jo til udtryk i efteråret 1863.

71. Det statistisk-historiske hovedværk er Walther G. Hoffmann: *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*. Berlin, Heidelberg und New York, 1965. Hoffmann og hans medarbejdere har her gjort et stort arbejde for at få omregnet alle tal for tiden op til 1871 til at gælde for det område, som kejserriget af 1871 dækkede (excl. Elsass-Lothringen). Fortjenstfuldt, men just i denne sammenhæng ikke heldigt. Let tilgængelige tal for Tyskland (hentet fra Hoffmanns værk) og Østrig hos B. H. Mitchell: *European Historical Statistics 1750-1970*. London 1975.

72. Staatsarchiv 7, nr. 1702, 1703 og 1705. Handelsaftalen med Østrig, ibid. 8, nr. 1836.

73. Lang tid senere, måske i 1890'erne, gav Rechberg en redegørelse for sin tid som udenrigsminister, hvor han kom ind på disse modsætninger. Heinrich Friedjung: *Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859 bis 1866*. 5. Aufl. Stuttgart und Berlin 1902, 2, s. 552-559. Jfr. Helmut Rumpler: Johann Bernhard Graf von Rechberg. – Walter Pollak (Hrsg.): *Tausend Jahre Österreich. Eine biographische Chronik*. 2, Wien und München 1973, s. 200-06.

Men hvorledes var det slesvig-holstenske spørgsmål så placeret i denne modsætning mellem Preussen og Østrig? Som allerede nævnt i indledningen behandles dette spørgsmål før 1863 slet ikke i von Sribiks kildeudgave, men til gengæld indeholder kildeudgaven om preussisk udenrigspolitik også en del materiale fra østrigsk side, og denne kildeudgave får man så holde sig til. Men den er også tilstrækkelig for de efterfølgende, ganske kortfattede betragtninger.

For det første iagttager man, at det slesvig-holstenske spørgsmål praktisk talt ikke optræder i de diplomatiske korrespondancer vedrørende handelspolitikken og en eventuel forbundsreform, så man kan nok tillade sig at slutte, at spørgsmålet ikke spillede nogen rolle i disse sammenhænge. Men hvorledes var påvirkningen den modsatte vej?

Klart nok var det slesvig-holstenske spørgsmål vigtigere for Preussen end for Østrig, og det anerkendtes fuldt ud fra østrigsk side, dog med det karakteristiske forbehold⁷⁴, at

doch behält man den Gesichtspunkt im Auge, dass Österreich in dieser ganz Deutschland sehr interessierenden Angelegenheit nicht weniger Teilnahme zeigen darf als Preussen.

Preussen var på sin side i begyndelsen af perioden ikke meget indstillet på at tage noget selvstændigt initiativ, men anså det for hensigtsmæssigt at lade hele sagen bero hos Det tyske Forbund⁷⁵, som det allerede var sket i 1857. Årsagen hertil finder man nok i en instruks fra von Schleinitz af 18. marts 1860 til den preussiske gesandt i Paris:⁷⁶ »Ce que nous désirons avant tout c'est que cette question (Slesvig-Holsten) reste placé comme par le passé sur le terrain exclusivement allemand.«

Det blev også i de følgende år en preussisk bestræbelse at fastholde det slesvig-holstenske spørgsmål som et *tysk* anliggende – og i den henseende var netop Frankrigs holdning på én gang afgørende og uforudsigelig. Og så længe Frankrigs holdning var uafklaret, fandt Preussen det mest hensigtsmæssigt at henskyde alle spørgsmål om Slesvig-Holsten til Det tyske Forbund.

74. APP 2, 1, nr. 180, anm. 5 af 6.6.60. »Dog fastholder man (d.e. den østrigske regering) det synspunkt, at Østrig i dette spørgsmål, som har en overordentlig stor interesse i hele Tyskland, ikke må vise mindre engagement end Preussen.«

75. Schleinitz 5.7.60. APP 1, nr. 480. »Det vi først og fremmest ønsker er, at dette spørgsmål (Slesvig-Holsten) som hidtil forbliver et rent tysk anliggende.«

76. Schleinitz 18.3.60. APP 2,1, nr. 105. Det preussiske synspunkt fremhæves flere gange over for Frankrig, således ved kong Wilhelms møde med den franske kejser i oktober 1861. APP 2, 1, nr. 414.

Som vi har set i det foregående, styrkedes forbindelsen mellem Frankrig og Preussen stærkt i handelsforhandlingerne fra januar 1862 og det er Eugen Franz' opfattelse, at Frankrig herved som en »morgengave« gav Preussen frie hænder med hensyn til Slesvig-Holsten⁷⁷. I hvert fald var den franske støtte utvivlsomt én grund til, at Preussen nu mere direkte engagerede sig i det slesvig-holstenske spørgsmål. En anden, medvirkende grund kan være udenrigsministerskiftet i oktober 1861.

Det var imidlertid vigtigt for Preussen ikke at skulle stå alene med ansvaret for den førte politik og det krævede, at de to tyske stormagter deltog på lige fod. Det lykkedes også for Bernstorff at få enslydende noter af 14. februar 1862 fra Preussen og Østrig til Danmark vedrørende aftalerne af 1851/52⁷⁸. Det blev nu Forbundet, der efterfølgende tilsluttede sig de to stormagters initiativ.

Men helt let var det på den anden side ikke at fastholde en preussisk-østrigsk enighed og trods Bernstorffs anstrengelser og raseri⁷⁹ lykkedes det ikke at give den næste henvendelse til Danmark karakter af enslydende noter. Preussens note af 22. august 1862 var betydelig skarpere end det østrigske »Denkschrift« af 26. august⁸⁰. Fortsat var det dog de to stormagter, der havde initiativet.

Da situationen i Det tyske Forbund op til den afgørende afstemning i januar 1863 vedrørende forslaget om en delegeretforsamling blev tilspidset, påpegede Preussens delegerede ved Forbundsdagen, Karl von Usedom, over for Bismarck den nære sammenhæng mellem dette forslag og det slesvig-holstenske problem. Bismarck svarede ganske omgående med den ofte citerede betragtning:⁸¹ »Die schleswig-holsteinische Frage steht ihrer Wichtigkeit nach im Vergleich mit der Bundesreformfrage im zweiten Range«.

Dette skal nok ikke ses som en principiel tilkendegivelse, men som en øjeblikkelig reaktion i en for Preussen meget presset situation. Men i en sådan situation måtte Slesvig-Holsten altså vige for andre problemer.

Da den danske kundgørelse af 30. marts 1863 fremkom, var både Preussen og Østrig som tidligere omtalt i en mere »afventende« situation, fordi Preussen internationalt var isoleret på grund af Polen-spørgsmålet, og

77. Franz, s. 140.

78. Staatsarchiv 2, nr. 240.

79. APP 2,1, nr. 440, anm. 5 og nr. 484, anm 7.

80. Staatsarchiv 5, nr. 799 og nr. 800.

81. Usedom 9.12.62. APP 3, nr. 63. Bismarck 11.12.62. Ibid. Nr. 65. »I sin vigtighed står det slesvig-holstenske spørgsmål i anden række sammenlignet med spørgsmålet om en forbundsreform«.

fordi Østrig i netop dette spørgsmål ikke havde mulighed for at samarbejde med Frankrig. Resultatet blev, at de to tyske stormagter i korte, enslydende noter af 17. april til den danske regering⁸² forbeholdt sig deres stilling og i øvrigt henskød sagen til Det tyske Forbund. Forbundsdagen besluttede da også 9. juli med trussel om forbundseksekution at kræve kundgørelsen trukket tilbage. Så længe de to stormagter, især naturligvis Preussen, forholdt sig afventende og passive, forblev denne trussel imidlertid tom.

I løbet af sommeren 1863 lettede situationen for Preussen, først og fremmest derved, at Frankrig, bl.a. af handelspolitiske grunde, igen stod bag Preussen. Østrigs forståelse med mellemstaterne viste sig at bygge på et svagt grundlag og kunne derfor ikke holde til nogen afgørende prøve. Da krisen om Slesvig-Holsten kom i november 1863, var alle brikker faldet på plads. Frankrig ville ikke gribe ind imod Preussen (nærmest tværtimod), og Østrig blev som nævnt ganske enkelt tvunget til at følge Preussen.

Det billede, der tegner sig af det slesvig-holstenske spørgsmåls rolle i de tyske staters udenrigspolitik er derfor, at i perioder med udenrigspolitisk ustabilitet lagde Preussen og Østrig spørgsmålet over til Forbundet. I perioder med politisk stabilitet, først og fremmest med hensyn til Frankrigs stilling, var Preussen villig til at tage initiativet og trak herved et noget modvilligt Østrig med sig.

Afslutningsvis et par bemærkninger om Bismarcks rolle i Preussens politik eller rettere sagt en kommentar til danske bidrag herom. Jeg er enig med Poul von Linstow i, at krigen imod Danmark i 1864 egentlig ikke var en krig imod Danmark, men derimod en »krig« imod Østrig, dvs. et led i preussiske bestræbelser på at isolere Østrig. Derimod er jeg uenig med ham i, at dette var noget nyt i preussisk udenrigspolitik.

Det forekommer mig helt klart, at Bismarcks udenrigspolitik op til krigen mod Danmark var en videreførelse af den hidtidige preussiske udenrigspolitik. Allerede det foran omtalte møde i det preussiske Kronrat 26. marts 1860 lagde op til en forståelse med Frankrig og en deraf følgende modsætning til Østrig, og handelsaftalen af 2. august 1862 blev et afgørende, videre skridt i den retning.

Skal man endelig tale om et »brud«, ligger det derfor snarere ved Albrecht von Bernstorffs overtagelse af posten som preussisk udenrigsminister i oktober 1861. Og når Bernstorff ikke, som vistnok planlagt, ønskede at fortsætte som udenrigsminister under Bismarck, skyldtes det ikke

82. Staatsarchiv 5, nr. 839.

uenighed om udenrigspolitikken, men derimod, at Bernstorff ikke ville acceptere at være minister under den herskende parlamentariske situation⁸³. Bismarcks første år repræsenterede derfor intet nyt i preussisk udenrigspolitik, og i konklusionen på sin undersøgelse af det tyske problem mener W. E. Mosse ligefrem⁸⁴, at »the moves made by Bismarck were, on the whole, such as would have suggested themselves to any 'conservative-minded' Prussian statesman«.

Men betød Bismarcks første tid ikke et nyt indhold i udenrigspolitikken, så betød den i hvert fald en ny stil. Blandt mange eksempler på den ny stil kan man fra en indberetning af 18. april 1863 fra Østrigs gesandt i Berlin citere:⁸⁵

Diesem Ideengange gab Herr v. Bismarck in seiner gewohnten, an Bildern und Argumentationen so reichen, fast übersprudelnden Redeweise freien Lauf, und ich will die Zeit E.E. (d.e. Rechberg) nicht länger in Anspruch nehmen mit seinen Dissertationen, welche auf einem solchen Sandboden, wie es die in Rede stehenden, die Landkarte Eruopas ummodelnden Hirngespinnereien sind, umherirrten, aber keine Besorgnis für deren Verwirklichung zur Schau trugen.

Den nye aggressive stil var dog langt fra et udtryk for, at Bismarck »styrede« hele den internationale politik, som en mere Bismarck-fikseret fortolkning tenderer mod at mene. I den forbindelse kan det være rimeligt at nævne nogle betragtninger over diplomati og udenrigspolitik, som den franske diplomat Jules Cambon, i øvrigt en broder til skaberen af *entente cordiale*, fremkom med i 1926⁸⁶. Mange tror, siger han, at alle hændelser er forudset og forudberegnet, mens sandheden er, at selv en Richelieu eller en Bismarck ikke er herre over begivenhederne. Han gengiver en maxime af Frederik den Store: »L'art de la politique n'est pas de faire naître les occasions, mais de savoir en tirer parti.«

83. Da Karl Ringhoffer i begyndelsen af dette århundrede skrev sin biografi – eller snarere hagiografi – af Bernstorff, havde han på baggrund af Bismarcks efterfølgende triumfer visse vanskeligheder ved at forklare Bernstorffs ønske om at afgå som udenrigsminister. Men Ringhoffer bringer dog Bernstorffs promemoria af 19. september 1862, hvoraf det klart fremgår, at Bernstorff ikke vil være part i konflikten om finansloven med Abgeordnetenhaus. Karl Ringhoffer: *Im Kampfe für Preussens Ehre*. Berlin 1906, s. 539-542.

84. Mosse (note 3), s. 372. »Stort set svarede Bismarcks manøvrer til, hvad enhver konservativ preussisk statsmand havde kunnet komme på«.

85. Károlyi 18.4.63. SrQ 3, nr. 1120. »Disse tankegange gav hr. v. Bismarck nu frit løb i sin sædvanlige talestil, der er så rig og næsten overstrømmende i billeder og argumenter, og jeg vil ikke lægge beslag på Deres Excellences (d.e. Rechbergs) tid med hans udredninger, der går hid og did på et helt løst grundlag, nærmest som det rene tankespind omkring omformningen af det europæiske landkort, men øjensynlig uden nogen overvejelse om mulighed for virkeliggørelse«. Andre eksempler ibid. 2, nr. 896 og nr. 1004.

86. Jules Cambon: *Le diplomate*. Paris 1926, s. 13. »Kunsten i politik er ikke at skabe situationerne, men at drage fordel af dem« (dvs. de situationer der opstår).

Dette var netop, hvad Bismarck gjorde, både i de handelspolitiske spørgsmål og i den slesvig-holstenske krise, og det var, hvad hans forgænger Bernstorff havde gjort. Men det var ikke dem, der skabte situationerne. Nogle af disse situationer var jo tilmed ganske risikofyldte, fx. den dramatiske afstemning i Forbundsagen 22. januar 1863. Den blev et meget tæt løb, og man kan med von Linstow spørge, hvordan Bismarck havde forestillet sig fremtiden, hvis forslaget var blevet vedtaget⁸⁷. Andre situationer krævede pludselige skift i standpunkt. Vi har ovenfor set, at Bismarck i december 1862 over for Károlyi truede Østrig med krig, mens han kort efter understregede de store samarbejdsmuligheder mellem de to stater. Årsagen til dette skift lå i Frankrigs holdning, og den havde Bismarck jo ingen større indflydelse på.

Heraf følger også, at jeg ikke er enig i de kortfattede og meget Bismarckcentrerede overvejelser om de internationale forhold, som Johannes Nielsen har som en indledning til sin studie over krigen i 1864⁸⁸. Af det foregående fremgår vel også, at jeg anser hans opfattelse af krigen i 1864 som et vendepunkt i Europas historie som fejlagtig. Jeg er mere tilbøjelig til at acceptere Eugen Franz' synspunkt, fremsat allerede i 1933.⁸⁹

Die Entscheidung der Deutschen Frage lag in steigendem Masse seit 1860 und erst recht in Zukunft nicht in Schleswig-Holstein, nicht im Bundestag, nicht in der Einheitlichkeit von Gesetzbüchern und Prozessverfahren, sondern in allererster Linie in dem Ausgang der Zollunionsfrage.

Slesvig-Holsten var under alle omstændigheder kun en enkelt brik – hverken den første eller den vigtigste – i det spil af komplicerede begivenheder, som endte med en samling af »Lille-Tyskland« under preussisk ledelse. Denne synsvinkel har påkaldt for ringe interesse i dansk historisk forskning.

Peter Vedel, direktør i det danske udenrigsministerium fra 1858 (formelt fra 1864) til 1899, skal ifølge Erik Møller⁹⁰ ved slutningen af sidste århundrede have stillet historikere, som analyserede baggrunden for krigen 1864, dette enkle spørgsmål: Hvad mener De egentlig, vi skulde have gjort? Svaret er egentlig lige så enkelt: Det havde været ligemeget.

87. Poul von Linstow (note 4), s. 401.

88. Johs. Nielsen: *1864 – Da Europa gik af lave*. Odense 1987. Jfr. samme: *Europæisk storpolitik omkring krigen 1864*. – *Historie* 17, s. 72-82. Johs. Nielsen anvender i øvrigt hverken den østrigske eller den preussiske kildeudgivelse.

89. Franz, s. 215. »Løsningen af det tyske spørgsmål lå efter 1860 i stigende grad (og endnu klarere senere) ikke i Slesvig-Holsten, ikke i Forbundsagen, ikke i fællestyske lovbøger, men i allerførste række i det endelige udfald af Zollverein-forhandlingerne«.

90. Møller (note 1), 1, s. 639.